

זיהויה של רמתים: בירת טופארכיה מן התקופה החשמונאית

דביר רביב

תקציר

זיהויה של רמתים, הנזכרת כבירת טופארכיה בתקופה החשמונאית, הוא סוגיה בלתי פתורה במחקר הגיאוגרפי-היסטורי של ארץ ישראל. זיהוי אתר זה קשור במידה רבה לזיהוין המעורפל של הרמה-הרמתים צופים המקראית ושל ארימתיאה מן הברית החדשה. בהסתמך על ניתוח גיאוגרפי-מקראי הציעו יואל אליצור, ובעקבותיו איתן קליין וחזקי בצלאל, לזהות את הרמתים צופים באזור מערב הרי בית אל. האחרונים אף הציעו אתר ספציפי - ח'רבת א-שונה, אתר יישוב גדול מתקופת הברזל בסמוך לכפר דיר עמר. בהמשך להצעה זו, שמתייחסת לזיהוי האתר המקראי בלבד, ובהתבסס על מידע ארכיאולוגי עדכני, אבקש להציע לזהות גם את רמתים מימי הבית השני בח'רבת א-שונה ובסביבותיה. היעדר קשר פונטי בין השם הקדום לשמו הערבי של האתר המוצע עשוי להתברר על רקע קטיעת הרציפות היישובית באזור הרי בית אל. נתוני סקרים וחפירות שנערכו באזור בשנים האחרונות, וכן בחינת השתמרות שמות קדומים בהרי בית אל באונומסטיקון של אוסביוס, מאפשרים להציע שהגורם לכך הוא הפסקת ההתיישבות בתקופה הרומית המאוחרת. מאמר זה מדגים את חשיבותו של המחקר הגיאוגרפי והארכיאולוגי-מרחבי למחקר הגיאוגרפי-היסטורי, לאור אופייה המקוטע של תופעת השתמרות שמות מקומות קדומים ולאור מגבלות המחקר הארכיאולוגי.

מילות מפתח: רמתים-ארימתיאה, הרמתים צופים, שלוש הטופארכיות, ח'רבת א-שונה, השתמרות שמות

מבוא*

זיהויה של רמתים, הנזכרת כשמה של אחת משלוש הטופארכיות (מחוזות) שהועברו משומרון ליהודה בראשית התקופה החשמונאית (מקבים א, יא, 34; קדמוניות היהודים יג, 127), הוא סוגיה בלתי פתורה במחקר הגיאוגרפי-היסטורי של ארץ ישראל. זיהוי אתר זה קשור במידה רבה לזיהוין המעורפל של הרמה-הרמתים צופים המקראית ושל ארימתיאה מן הברית החדשה. הקושי בזיהוי יישובים אלה נובע ממיעוט הנתונים הגיאוגרפיים שעולים מאזכוריהם במקורות, וכן מריבוי שמות המקומות שנקראים "רמה" במקורות ובשטח. עד כה הועלו במחקר כתריסר הצעות זיהוי לרמתים, ומרביתן התייחסו לזיהוי מקומה של רמתים המקראית בלבד. ממצאי חפירות וסקרים שנערכו בשנים האחרונות באזור הרי בית אל מאפשרים לדון מחדש בזיהוי יישובים אלו, ובפרט במקומה של רמתים בירת טופארכיה מן התקופה החשמונאית. חלקו הראשון של המאמר יוקדש לסיכום תולדות המחקר ולזיהויה של הרמתים המקראית. לאחר מכן אדון בזיהויה של רמתים מימי הבית השני, מתוך ביסוס גיאוגרפי וארכיאולוגי של האתר המוצע. ולבסוף – בשל היעדר קשר פונטי בין השם הקדום לשמו הערבי של האתר המוצע, אעסוק בסוגיית ההשתמרות וההיעלמות של שמות מקומות קדומים בהרי בית אל.

זיהויה של הרמתים צופים המקראית

הרמתים צופים, הנקראת גם הרמתה או הרמה, מוזכרת כעירם של אלקנה (שמואל א א, א; שם א, יט; שם ב, יא) ושל בנו שמואל הנביא (שם ז, יז; שם יט, יח-כג; שם כ, א; שם כה, א).¹ הפרטים הטופוגרפיים הבסיסיים שעולים מן האזכורים המקראיים הם: מיקום העיר בהר אפרים (שם א, א), באזור שנקרא ארץ צוף (שם ט, ה) ומצוי במרחק רב יחסית מלב ארץ בנימין אך לא יותר מיום הליכה (שם ט, ה; שם ט, יט-כ); הייתה במה מחוץ לעיר ובסמוך לה

* כתיבת מאמר זה נעשתה בתמיכת מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפוגרפיה באוניברסיטת בראילן. ברצוני להודות לפרופ' יגאל לוין, לד"ר אהרן טבגר ולד"ר עמיחי שוורץ על קריאת כתב היד של המאמר ועל הערותיהם המועילות.

1 יצוין שבתרגום השבעים נקרא היישוב Ἀρμαθαίμ Σιφά, כלומר צופים בצורת יחיד. נוסח זה פותר את הקושי הלשוני הקיים לכאורה בצירוף הרמתים (צורת זוגי) צופים (צורת רבים) שבנוסח המסורה. לאור אותו נוסח הוצעו בפרשנות הביקורתית תיקונים לפסוק זה הגורעים או מוסיפים את האות מ"ם (ראו למשל Driver 1913: 1-3). על תופעת הוספת ה"א היידוע לשמות מקומות, ראו אליצור 2009:

(שם ט, יב-יד; שם ט, כה);² וכן היה מקור מים לרגלי העיר (שם ט, יא). לאלו עשויים להתווסף מיקום העיר בראש רכס נישא,³ באזור שממנו ישנה עלייה טופוגרפית לשילה,⁴ וכן השתייכות תושבי העיר לשבט אפרים.⁵ נתון נוסף שעשוי להתווסף הוא המיקום בראש שתי גבעות, על פי הפירוש הפשוט של המילה העברית "רמתים", וכך אף גרס רבי שמואל בר נחמני, אמורא מן התקופה הרומית המאוחרת (בבלי, מגילה יד ע"א). מכל מקום, מקובל להניח שלסיומת י"ם בשמות גיאוגרפיים אין בדרך כלל תפקיד זוגי (אליצור 2009: 332, 386-388, ובבבליוגרפיה שם).

אזכורים אפשריים נוספים לאתר הנידון הם: הרמה שנזכרת ברשימת יישובי בני בנימין (יהושע יח, כה); הרמה שנזכרת בסמוך למקום מושבה של דבורה הנביאה בהר אפרים (שופטים ד, ה); מקום מוצאו של שמעי הרמתי, האחראי על הכרמים בממלכת דוד (דברי הימים א כז, כז); וכן רמה שנמנית עם מושבות בני בנימין שבי ציון בין חצור לגתים (נחמיה יא, לג). בהנחה שרשימת היישובים ערוכה לפי סדר גיאוגרפי, הרי שיש לחפש את רמה זו בין הר חצור (בעל חצור) ובין שפלת לוד, שבה ממוקמת גתים. עם זאת, לאור הצעתם של אשל וקלונר (1991: 39) לזהות את חצור הנזכרת כאן עם ח'רבת חזור שבדרום הר בית אל, סביר להניח שמדובר ברמה של בנימין המזוהה בכפר א-ראם, ולא באתר הנידון השוכן בתחום הר אפרים.⁶ בהתאם לנתונים אלו, או לחלק מהם, הועלו במחקר למעלה מתריסר הצעות זיהוי לרמתים צופים המקראית (לריכוז הצעות הזיהוי ראו אליצור 1985: 107-111; Edelman 1988; איור 1). אחת ההצעות שהתקבלו במחקר הוא הכפר א-ראם, המזוהה עם הרמה של בנימין

2 ייתכן שהבמה הזאת היא המזבח שכנה שמואל ברמה כמתואר בשמואל א ז, יז.

3 בהתאם למשמעות השם שנגזר מן השורש רו"ם (גבוה; ראו למשל יחזקאל טז, כד-כה; שם טז, לט). בחינת זיהוים של כמה מן האתרים המקראיים ששמן נגזר משורש זה ושזוהו בשטח מלמדת שבדרך כלל מדובר באתר הממוקם בראש גבעה נישאת, ומכל מקום השוואתם לאתרים מקראיים ששמן מצפה או גבעה אינה מצביעה על הבדל טופוגרפי עקרוני בין האתרים.

4 נתון זה משתקף לכאורה באזכורים הבאים: שמואל א א, ג; שם א, ז; שם א, כא-כב; שם א, כד; שם ב, יט (נאור 1957: 55). הדיוק הטופוגרפי עולה למשל מלשון הפסוקים בתיאורי הגבולות שבספר יהושע. עם זאת, יצוין כי המושג "לעלות" במקרא פירושו לעיתים "להגיע למקום קרוש" (ראו למשל דברים יז, ח; שופטים כא, ח; שמואל א י, ג). מכל מקום, יש להניח שקיים קשר לטופוגרפיה, כי מקומות קרושים ממוקמים על פי רוב במקום גבוה.

5 על פי ההבנה שאפרתי הוא בן שבט אפרים, התואמת להגדרת הרמתים צופים "בהר אפרים". מכל מקום, אפרתי במקרא פירושו לעיתים "איש בית לחם יהודה" (אליצור 2009: 57-59), ואולי אף לוי (Driver 1913: 4-5).

6 להצעה נוספת, המזוהה את רמה הנזכרת בנחמיה עם האתר בבני סמואל, ראו Na'aman 2019.

(מזר 1975: 81; קלאי 1981: 143; Rainey and Notley 2006). הצעה זו מתבססת בין השאר על ההנחה הלא מוכחת שהר אפרים כולל גם את ארץ בנימין (על קשיים בהצעה זו ראו למשל אליצור 1985: 110; 2013: 53-54; קליין ובצלאל 2013: 26). אולם כפי שהציע אליצור (1985: 107; 2013: 52), יש להניח שהוספת השם צופים נועדה להבחין בין הרמה של אלקנה ובין מקומות אחרים שנקראים רמה בארץ, כגון זו שבבנימין, והיא נקראת כך על שם מיקומה בארץ צוף.⁷ הצעת זיהוי נוספת לרמתים צופים שהתקבלה במחקר היא ח'רבת רדאנה, אתר מתקופת הברזל 1 הממוקם כ-3.5 ק"מ מדרום-מזרח לכפר ביתין (בית אל).⁸ על פי הצעה זו, ארץ צוף השתרעה במרכז הרי בית אל בחלקה הצפוני של נחלת בנימין. בהנחה שאזור זה נכלל בתחום הר אפרים (ראו למשל צוק 1991: 141-146), הצעה זו אפשרית על אף שאיננה מסתמכת על שימור שם. את אי-השתמרות השם ניתן להסביר לכאורה בהיותו אתר חד-תקופתי שניטש בסוף תקופת הברזל 1.

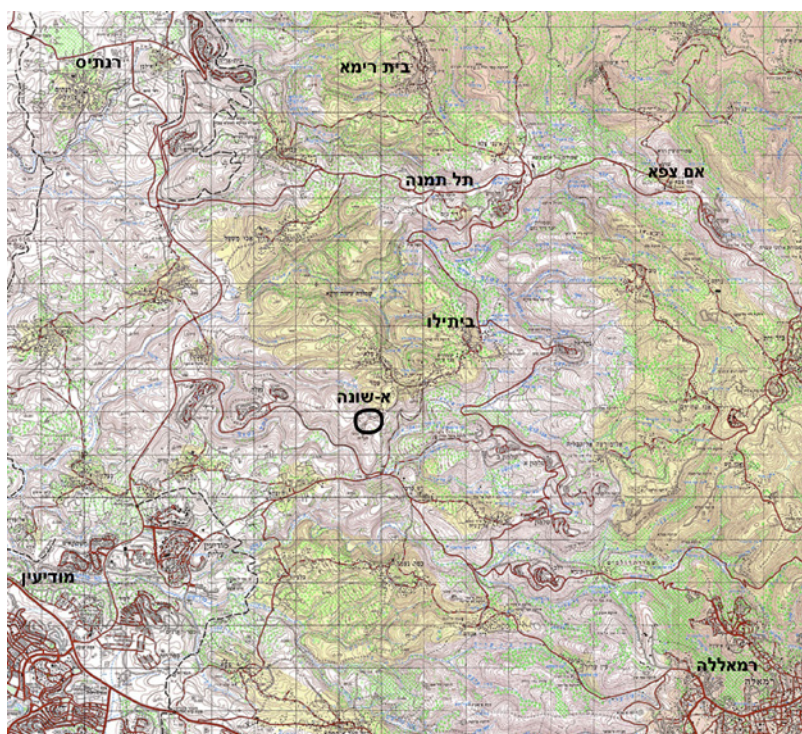


איור 1: מפת איתור של הצעות הזיהוי לרמה-הרמתים צופים מצפון לירושלים

7 לתופעת שמות מקומות במקרא בני שתי מילים, שמטרת המילה השנייה היא להבחין בין אתר מסוים לאתר אחר בעל שם זהה, ראו אליצור 1990.

8 הצעה זו הועלתה על ידי אדלמן (Edelman 1988) והתקבלה על ידי פאוסט ולוין (1998: 226-227). על ממצאי החפירה שנערכה באתר ראו קלווי 1992.

לשיטתו של אליצור, ארץ צוף היא המרוחקת והמערבית מבין ארבע הארצות שבהן חיפשו שאול ונערו את האתונות (שמואל א פרק ט), ועל כן יש לזהותה במערב הרי בית אל, בסביבות הכפר אוס-צפא (נ"צ 1657/1573), שעשוי לשמר את השם המקראי צוף (איור 2). אליצור הציע שגם ציון מקום מושבה של דבורה הנביאה "בין הרמה ובין בית אל בְּהַר אֶפְרַיִם" (שופטים ד, ה) מתייחס לאזור זה, שכן הכפר בית אילו (נ"צ 1610/1539), הממוקם כ-6 ק"מ מדרום-מערב לאוס-צפא, עשוי לשמר את השם בית אל שנזכר בפסוק זה בסמוך לרמה, היא הרמתים צופים בהר אפרים (אליצור 1985: 112-113; 2013: 54).⁹



איור 2: מפת איתור של ח'רבת א-שונה

בהמשך לכיוון מחשבה זה הציעו איתן קליין וחזקי בצלאל (2013) הצעה ספציפית לזיהוי הרמה-הרמתים צופים שבהר אפרים: ח'רבת א-שונה, אתר יישוב גדול הממוקם כ-2.5 ק"מ

9 על אפשרות קיומו של אתר יישוב בשם בית אל בהר אפרים, בנוסף לבית אל הידועה שבגבול בנימין ואפרים, ניתן ללמוד גם מקיומה של בית אל נוספת בארץ יהודה (שמואל א ל, כז).

מדרום-מערב לכפר בית אילו (נ"צ 1588/1519). חשיבותו של אתר זה בתקופת הברזל משתקפת בין השאר בגילוי מתקן מים בעל תוכנית אופיינית למערכות מים עירוניות מתקופת הברזל 2, וכן בגילוי שלושה מקבצי בורות אחסון שכל אחד מהם כולל עשרות בורות, הדומים לאלו שנתגלו בתל גבעון וזוהו שם כמתקני אחסון תעשייתיים מתקופת הברזל שהיו חלק מיקב מלכותי (קליין ובצלאל 2013: 10-20; טבגר 2018: 74-82).¹⁰ שרידי היישוב משתרעים על פני שתי גבעות נישאות הצופות למרחקים (איור 3), ולרגליו מדרום מצוי מקור מים הנקרא עין איוב, שבינו ובין היישוב מקשר מעלה קדום. בנוסף הצביעו החוקרים על שמו של הוואדי הסמוך, ואדי א-שוך, כמקום שעשוי לשמר את השם שכו הנזכר בהקשר לעיר זו (שמואל א יט, כב).¹¹ הצעת הזיהוי של קליין ובצלאל נראית סבירה בעיניי, וניתן להוסיף לה שני נתונים ארכיאולוגיים שעלו מן הסקרים האחרונים (טבגר 2018: 80-82, 391-393): קיומו של רצף יישובי בח'רבת א-שונה בכל שלבי תקופת הברזל והתקופה הפרסית;¹² ומקבץ אתרים מתקופת הברזל ממזרח וממערב לח'רבת א-שונה, שעשוי להצביע על קיומה של דרך רוחב אזורית שעברה לרגלי אתר זה (לתיאור אתרים אלו ראו טבגר 2018: 67-81). על דרך כזו אפשר גם ללמוד מן התיאור המקראי של קרב מצפה בשמואל א פרק ז (גרסיאל 1997: 83-85).



איור 3: ח'רבת א-שונה ממערב הציפור; מבט לדרום (צילום: יונתן גרניט)

- 10 על הממצא בגבעון ראו Prichard 1964: 9-31. לדוגמאות נוספות ודיון על תפקוד מתקנים אלו, ראו Franklin 2018.
- 11 על קריאה אחרת בתרגום השבעים ראו Willett 1992. בנוסף הצביעו החוקרים על האתר המקודש הסמוך נבי ע'ית כאתר שעשוי לשמר את מקום מושבה של דבורה. לדעתנו, אתר זה עשוי להתאים למיקומה של הבמה הנזכרת בשמואל א פרק ט ולמקום המזכיר שם ז, יז.
- 12 ממצא נוסף מתקופת הברזל שעשוי להיות קשור לאזכור איש הכרמים שמעי הרמתי, אם אכן כאן היה מקום מושבו, הוא הריכוז יוצא הדופן של מערכות אחסון שהוצע לזהותן כיקב תעשייתי.

זיהויה של רמתים מימי הבית השני

רמתים נזכרת כבירת נומוס (טופארכיה)¹³ בראשית התקופה החשמונאית (מקבים א, יא, 34; קדמוניות היהודים יג, 127).¹⁴ טופארכיית רמתים הועברה יחד עם הטופארכיות עפרים ולוד (Αφαρκεμα καὶ Λυδδα) משומרון ליהודה בשנת 145 לפסה"נ כחלק מהסכם שכרת יהונתן החשמונאי עם דמטריוס השני (שם; לריכוז המקורות ודיון עדכני בנוגע לאירוע זה, ראו רביב 2019). אזכורה של טופארכיית רמתים לצד שתי טופארכיות המזוהות היטב – לוד שבשפלה ועפרים שבמזרח הרי בית אל¹⁵ – מאפשר להניח שטופארכיה זו השתרעה במערב הרי בית אל. נתון נוסף שמאפשר להגדיר באופן זה את גבולות טופארכיית רמתים הם חילופי בירות הטופארכיה בצפון יהודה בראשית התקופה הרומית (תולדות מלחמת היהודים ברומאים ג, 54–55; קדמוניות היהודים יד, 275). על אף שחילופים אלו אינם נזכרים במפורש, ההיגיון הגיאוגרפי מאפשר להניח שגופנא החליפה את עפרים כמרכז המנהלי של מזרח הרי בית אל, ושתמנה החליפה את רמתים כמרכז המנהלי של מערב הרי בית אל.¹⁶ בשל כך עלינו לחפש אתר יישוב הראוי לשמש מרכז מנהלי לאזור זה.

על פי המסורת הנוצרית מן המאה הרביעית עד המאה השביעית לסה"נ, יש לזהות את הרמה הרמתים המקראית עם ארימתיאה, הנזכרת בברית החדשה כמקום מוצאו של יוסף הרמתי, אדם עשיר ומתלמידי ישו שקבר את ישו לאחר צליבתו בקבר שחצב בנחלתו (מתי כז, 57; יוחנן יט, 38; לוקס כג, 50–54).¹⁷ מסורת זו מובאת בין השאר על ידי אוסביוס והירונימוס (Freeman-Grenville, Chapman and Taylor 2003: 26), ארקולף הבישוף של גאול (Lohmann 1918: 146; Wilkinson 1977: 100), וכן במפת מידבא.

13 על מונחים יוניים אלו, שמשמעותם מחוז מנהלי, ראו למשל Avi-Yonah 1977: 34.

14 במקבים א נקרא האתר Παθαμιν, ובקדמוניות היהודים הוא נקרא Παμαθαίν. בהסתמך על הנוסח של יוספוס תורגם שם האתר לרמתים – Ramathaim (רפפורט 2004: 275; Goldstein 1976: 433).

15 Αφαρκεμα Λυδδα מזוהה בתחומי העיר לוד המודרנית (Tsafir et al. 1994: 171), ואילו את Αφαρκεμα מקובל לזהות עם הכפר א־טייבה (שם: 64; אליצור 2009: 314–319). להצעת זיהוי אחרת לעפרים ראו Stripling 2014: 88–94.

16 על סדר חילופין זה ראו למשל אבייונה 1962: 52; שטרן 1968: 225; ספראי 1980: 96; Dalman 1913: 40–41; Jones 1931: 78; Alt 1953: 349.

17 לדעה המפקפקת באמינותו ההיסטורית של הסיפור מן הברית החדשה על יוסף מארימתיאה, ועל כך שהשם ארימתיאה עשוי להיות כינוי ספרותי ולא שם ריאלי, ראו Crossan 1995: 176–177. לביקורת על דעה עקרונית זו ראו למשל Allison 2005: 355–356; Lyons 2004.

למיקומה של הרמה-הרמתיים-ארימה-ארימתיאה יש שלוש מסורות נוצריות. הראשונה קדומה, מן המאה הרביעית לסה"נ, מובאת בידי אוסביוס ובעקבותיו הירונימוס (Freeman-Grenville et al. 2003: 26, 81), ועל פיה יש לזהות את האתר בכפר רמפיס (Remphis) רמפתים (Remfthis) שבסביבות דיוספוליס (לוד).¹⁸ אוסביוס התייחס לזיהוי האתר בשני ערכים: בערך "הרמתיים צופים" (Ἀρμαθεμ Σειφά), שהוא הערך העיקרי, זיהה אוסביוס את הרמתיים צופים סמוך לדיוספוליס והוסיף ש"משם יוסף מן ארמתיא" (שם: 26). על אותם דברים הוא חזר בערך "רומה" (Ῥουμα) והוסיף את שם המקום - Ρεμφίσι (שם: 81). הירונימוס העתיק את הדברים כמות שהם, השתמש בשם Remfthis והוסיף שמקום זה נמצא ב"תמנטיקי", כלומר בתחום טופארכיית תמנה. הכפר רמפיס-רמפתים זוהה על ידי מרבית החוקרים עם הכפר רנתים (Tsafrir, Di Segni and Green 1994: 67).¹⁹ המסורת השנייה היא משלהי התקופה הביזנטית או מהתקופה המוסלמית הקדומה, והתקבעה כמסורת עממית מאז ועד היום המזהה את האתר בבני סמואל שמצפון-מערב לירושלים.²⁰ המסורת השלישית מובאת במקורות מימי הביניים, והיא מזהה את רמה עם רמלה (לריכוז המקורות והביבליוגרפיה ראו אליצור 1984: 75, הערה 4).

יישוב ששמו רמה-הרמתיים-ארימתיאה מופיע גם במפת מידבא, ממערב לשאר יישובי הרי בית אל, אולם אופייה הסכמתי של המפה אינו מאפשר לקבוע במדויק את מיקום היישוב בין מרכז הרי בית אל ושפלת לוד, ומכל מקום דומה כי הוא משקף את הזיהוי הנוצרי של האתר, ובפרט את זיהויו של אוסביוס.

מאז ראשית המחקר נידון זיהויה של רמתיים מימי הבית השני, אולם טרם התקבעה הצעת זיהוי מבוססת. במחקר הועלו שלוש הצעות מרכזיות: הכפר רנתים (Tsafrir et al. 1994: 67, ובביבליוגרפיה שם), רמאללה (פרס 1955: 866) והכפר בית רימא (ספראי 1980: 114-115; 170; Buhl 1986: 115-114; Jones 1931: Pl. VII).²¹ הצעת הזיהוי בכפר רנתים מסתמכת

18 קרבתו של הכפר רמפיס-רמפתים-הרמתיים-ארימתיאה ללוד אף עולה מתיאורו של הירונימוס את מסע פאולה הקדושה בשלהי המאה הרביעית לסה"נ (Wilkinson 1977: 47).

19 לדעה אחרת הממקמת את רמפיס ברנתייה שבצפון שפלת לוד, ראו למשל ספראי 1980: 115; Conder and Kitchener 1882: 253.

20 אזכורים אפשריים למסורת זו כבר במאה השישית לסה"נ מובאים אצל תיאודסיוס ופרוקופיוס (אליצור 1984: 77-83; לימור 1998: 181; Na'aman 2019: 5, 65; Wilkinson 1977: 5, 65; Lohmann 1918: 146). (205, 212, 213 and note 5).

21 בנוסף לחוקרים אלו יש להזכיר גם את הצעתו של קליין (1937: 77-78), המתייחסת לזיהויה של ארימתיאה בלבד.

כאמור על קביעתם של אוסביוס והירונימוס, והיא התקבלה במחקר כמעט ללא עוררין.²² אמינותו ההיסטורית של אוסביוס נתמכת לכאורה בטענה שמרבית המידע ב"אונומסטיקון של אוסביוס" נובע ממקור יהודי, ושהוא עשוי לשקף מסורת קדומה (ראו למשל מלמד 1932: 317-327; 1933: 269-270; 30-31; Notley and Safrai 2005). הנחה זו עשויה להסביר למשל את העובדה שמרבית המסורות על מקומות מקודשים משקפות מסורות יהודיות (Wilkinson 1990), אם כי ברור שחומר נוצרי רב משוקע באונומסטיקון ושלעבודת העריכה בידיים נוצריות הייתה השפעה גדולה על התוכן ועל עיצובו (Notley and Safrai 2005: 32-33).²³

מכל מקום, כמה נתונים מאפשרים לפקפק באותנטיות של מסורת הזיהויה הנידונה שמביא אוסביוס. ראשית, השמטת אתרים מקראיים ומסורות זיהויה שגויות ב"אונומסטיקון של אוסביוס" מלמדות על היכרות מוגבלת של המחבר ומקורותיו עם חבלי הארץ בכלל ועם אזור הרי בית אל בפרט; נדון בהרחבה בנושא זה להלן.²⁴ שנית, וכפי שכבר הראה אולברייט (Albright 1924: 113), אופיו המקוטע של תיאור מערכת הזיהויה של אוסביוס – הרמתים-אריתמיה-ארומה-רמפס – עשוי ללמד שאין בבסיס מערכת הזיהויה הזאת אלא דמיון פונטי בלבד. שלישית, ניתן להציע שהזהות בין מקומות מוצאם של יוסף איש ארימתיאה ושל שמואל הנביא, שתי דמויות מופת שנזכרות בכתבי הקודש (הברית הישנה והברית החדשה), אינה אלא ביטוי לפרשנות פרה-פיגורטיבית המאפינת את הספרות הנוצרית בשלהי העת העתיקה (לימור 1998א: 9-10; ניר 2009: 74-88).²⁵ בהקשר זה יצוין כי ניתן למצוא דרשות גיאוגרפיות בעלות מגוון מניעים פילוסופיים וספרותיים גם בספרות הרבנית-תלמודית בת התקופה (ספראי 1977: 82-83). במקרים רבים חדרו מסורות יהודיות אגדתיות

22 ראו למשל קליין 1939: 91; אבי-יונה 1962: 42; רוזנפלד 1997: 224; בר כוכבא 2003: 11; רפפורט 2004: 268; Rainey and Notley 1976: 158-159; Moller and Schmitt 1976: 428-429; Abel 1938: 205, 211; Na'aman 2019: 319; 2006. שריד נוסף שלאחרונה הוצע לקשור אותו למסורת הזיהויה הרמתים צופים-רמפס הוא מנזר הנשים בח'רבת חני, הממוקמת כ-4.5 ק"מ ממערב לכפר רנתים (קליין 2012).

23 על תהליך העברתן של מסורות ארץ-ישראליות קדומות למסורת הנוצרית, ראו גם לימור 1998א: 23-25; Satran 1995; Taylor 1993.

24 דוגמאות מן האזור הקרוב הם הזיהויה השגויה של ארומה המקראית עם ארימתיאה-רמפס, מעלה עקרבים עם עקרבה שבמזרח השומרון, ואילון עם אתר במזרח הרי בית אל (Freeman-Grenville et al. 2003: 17, 19, 81).

25 ברצוני להודות לפרופ' יגאל לוין על שהפנה את תשומת ליבי לנושא זה.

אלו לספרות הנוצרית, החל מן המאה הרביעית לסה"נ.²⁶ רביעית, ניתן להצביע על דוגמאות רבות למסורות זיהוי נוצריות של אתרים הנזכרים בכתבי הקודש שנוצרו והתפתחו החל מן המאה הרביעית לסה"נ (ראו למשל 306–332: Taylor 1993);²⁷ תופעה זו מתבטאת בין השאר ב"גילויים" (inventions) של קברי קדושים (מן הברית הישנה והחדשה, או קדושים נוצרים), לעיתים באתרים של קברים מימי הבית השני (Di Segni 2006–2007). ראוי לציין שלפחות דוגמה אחת לכך ניתן למצוא ב"אונומסטיקון של אוסביוס" – זיהוי הכפול של קבר הנביא חבקוק ב-Kela (קעילה, כיום ח'רבת קילה) וב-Gabatha (גבתה, כיום אל-ג'בעה; Freeman-Grenville et al. 2003: 43, 65). ולבסוף, יש להצביע על היעדר אזכור ברור הקושר בין ארימתיאה לרמה-רמתיים במקורות שקודמים לאוסביוס (Na'aman 2019: 211).

קושי נוסף בזיהוי של הרמתיים ברנתיים קשור למיקום הגיאוגרפי: מיקומו של הכפר רנתיים בגבול השפלה, בשוליו הצפוניים-מערביים של תחום הטופארכיה, ותשעה ק"מ מצפון לקו לוד וא-טיבה (עפרים), בירות הטופארכיה השכנות, אינו הולם את מיקום המרכז המנהלי של מערב הרי בית אל. בחינת המיקום של רמאללה ובית רימא מצביעה כי גם אלו אינם מתאימים לנתונים הגיאוגרפיים המתבקשים: רמאללה מרוחקת מדי מתחום הטופארכיה ומצויה במרכז הר בית אל,²⁸ אזור שנכלל מן הסתם בתחום טופארכיית עפרים, ואילו הכפר בית רימא שוכן בריחוק יחסי מן הדרך הראשית (אנטיפטריס-גופנא), בניגוד למצופה מבירת טופארכיה, ובמיקום צפוני יחסית לבירות הטופארכיה השכנות.²⁹

לאור כל זאת, ובהמשך להצעתם של אליצור, קליין ובצלאל, המתייחסת כאמור לזיהוי האתר המקראי בלבד, וכן בהתבסס על מידע ארכיאולוגי עדכני, אבקש להציע לזהות את רמתיים מימי הבית השני בח'רבת א-שונה ובשני אתרים הסמוכים לה (להלן: מקבץ אתרי ח'רבת א-שונה). מקבץ אתרים זה שוכן במרכז התחום המשוער של הטופארכיה, במיקום מתאים לבירתו הטבעית של אזור מערב הר בית אל, ובאותו קו רוחב עם בירות הטופארכיה השכנות.

26 דוגמאות בולטות לכך ניתן למצוא בספר המסע של הנוסע מבורדו (Itinerarium Burdigalense); קליין (1934) וב"אונומסטיקון של אוסביוס".

27 דוגמה בולטת לכך הוא החיבור הביזנטי "חיי הנביאים" (Vitae Prophetarum), ובו מופיעים בין השאר שמות מקומות שמקורם פרשני ודרשני ולא גיאוגרפי (לימור 1998: 105–110; Satran 1995).

28 אולברייט (1939: 185) הציע שמקור השם רמאללה בימי הביניים.

29 נתון נוסף שראוי לציין הוא תיעודו של השם בית רימא במקורות הרבניים מן התקופה הרומית (משנה, מנחות ח, ו; אבות דרבי נתן, נוסח א, פרק יב [מהד' שכטר, עמ' 56]). בהנחה ששם זה (המוכר אף כיום – בית רימא) משמר את צורתו המקורית של יישוב מתקופת הברזל, הרי שהוא שונה במקצת משם האתר הנידון.

למרגלות האתר מדרום עוברת דרך רוחב קדומה אשר מטפסת ממישור החוף דרך הכפר בודרוס, וחוצה את מרכז תחום הטופארכיה בואכה רמאללה (ספראי 1980:ב). על מרכזיותו של האתר במהלך ימי הבית השני עשויים ללמד גודלו וממצאים מרשימים מפרק זמן זה שיתוארו להלן.

זיהויה של רמתים במקבץ אתרי ח'רבת א־שונה נתמך גם מן הממצאים של הסקרים הארכיאולוגיים, המצביעים על מיקומו של האתר במרכז אזור מיושב בצפיפות יחסית בתקופה ההלניסטית הקדומה ובראשית התקופה החשמונאית, בניגוד לכפרים רנתים ובית רימא הממוקמים בשוליו הצפוניים של אזור זה (Raviv 2019: 270-274; איור 4). צפיפות יישובית דומה, הנמשכת גם מדרום לאזור, לכיוון ירושלים, מלמדת כי מציאות יישובית זו משקפת את התפתחותה של יהודה צפונה לכיוון הרי בית אל, תהליך שהחל בתקופה הפרסית והואץ בתקופה ההלניסטית. יצירת צפיפות יישובית משמעותית במערב הרי בית אל כבר בשלביה המוקדמים של התקופה ההלניסטית, בד בבד עם ייסודה של שיטת שלטון חדשה, המבוססת על חלוקה למחוזות (טופארכיות או נומי ביוונית) בידי בית תלמי, מאפשרים להניח שטופארכיית רמתים נוסדה בפרק זמן זה.³⁰ על פי ממצאי הסקרים, ניתן להציע שהגבול הצפוני של טופארכיית רמתים עבר מעט מדרום לתוואי המקובל שבנחל שילה,³¹ באזור יובליו הדרומיים או לאורך ערוצו של נחל נטוף.³² על תוואי גבול זה אפשר גם ללמוד ממיקומם של שני מבצרים חשמונאיים המצויים בגדתו הדרומית של נחל נטוף, שהוצע לראות בהם את מבצרי הגבול הצפוני של יהודה באמצע המאה השנייה לפסה"נ – חרדי וארטבה (Raviv 2018); מבצר ארטבה ממוקם כארבעה ק"מ מצפון לח'רבת א־שונה.

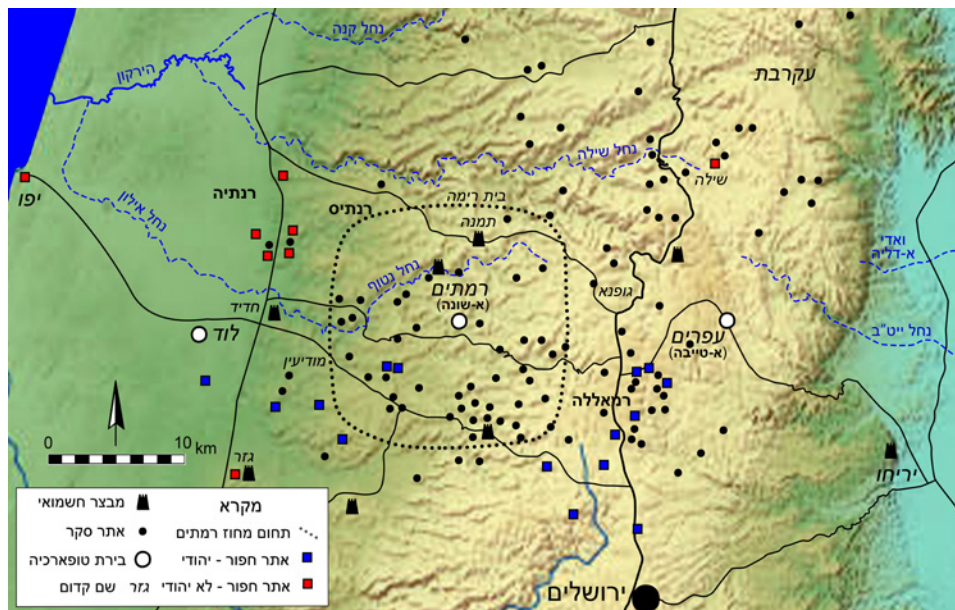
ולבסוף, זיהויה של רמתים בח'רבת א־שונה ובסביבותיה עשוי להסביר את מעבר הבירה מרמתים לתמנה, השוכנת כחמישה ק"מ מצפון לח'רבת א־שונה, שכן לאור התפתחותו של היישוב היהודי בצפון יהודה במהלך התקופה החשמונאית והתקופה הרומית הקדומה, מתבקש שבירת האזור תעבור צפונה לתמנה, הממוקמת במרכז תחום הטופארכיה, שהתרחב צפונה עד אזור נחל קנה ולצד דרך הרוחב המרכזית באזור (דרך אנטיפטריס-גופנא; איור 4).³³

30 אפשרות זו תומכת בהצעה שטופארכיית רמתים נותקה מיהודה באופן מלאכותי במהלך התקופה ההלניסטית. לריכוז המקורות על נושא זה ראו רביב 2019: 13, הערה 21.

31 על גבול זה ראו למשל קלאי 1960: 106; אבי־יונה 1962: 42; ספראי 1980: 55-57; Alt 1953: 349.

32 על תוואי זה ניתן גם ללמוד מן המקורות והממצאים המייצגים את כיבושי יוחנן הורקנוס הראשון ואת פיתוח ההתיישבות במהלך התקופה החשמונאית המאוחרת (רביב 2018: 41-59).

33 על השרידים מימי הבית השני בתל תמנה, ראו רביב, הר־אבן, אהרונביץ' וטבגר 2018.



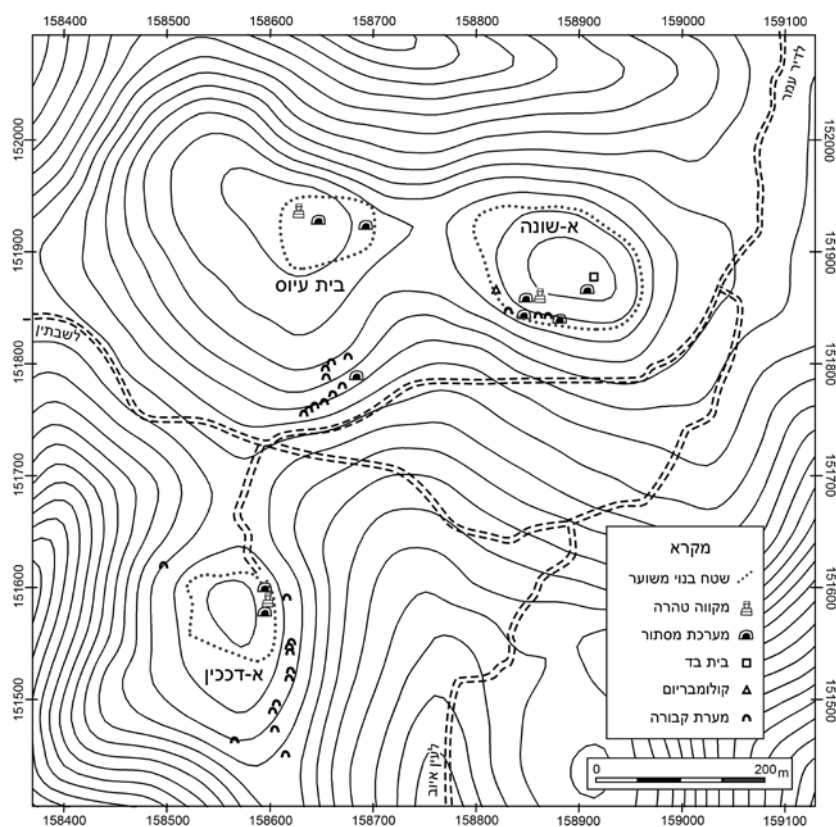
איור 4: דרום השומרון בתקופה החשמונאית הקדומה

תיאור השרידים מן התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית בח'רבת א-שונה ובסביבותיה

ברכס שמדרום-מערב לכפר דיר עמר שוכנות שלוש חורבות המשתרעות על פני שלוש גבעות סמוכות: ח'רבת א-שונה בגבעה הצפונית-מזרחית, בית עיוס בגבעה הצפונית-מערבית וח'רבת א-דככין בגבעה הדרומית-מערבית (איור 5). סמיכות האתרים זה לזה, הממצא הדומה של כלי חרס שנתגלה בהם, ואופי השרידים, המלמד על אזורי קבורה ותעשייה משותפים – כל אלה מאפשרים להתייחס לשלוש החורבות כאל אתר יישוב אחד ששטחו הכולל כשבעים דונם. ממצאי סקרים ארכיאולוגיים שנערכו במקום במרוצת תשעים השנים האחרונות, ובעיקר נתוני סקר מקיף שערך כותב שורות אלו עם שותפים בשנת 2015,³⁴ מצביעים על יישוב

34 סקר זה נערך כחלק מפרויקט סקר דרום השומרון 2014–2017, ובמהלכו נסקרו עשרות אתרים נבחרים באזור שבין שכם לירושלים. לתיאור כללי של הפרויקט ומסקנות ראשוניות, ראו רביב, הריאבן, אהרנוביץ' וטבגר 2018. ברצוני להודות לשותפי לסקר – אהרן טבגר, בנימין הריאבן ויבגני אהרנוביץ' – על האפשרות להציג את ממצאי הסקר באתר במאמר זה.

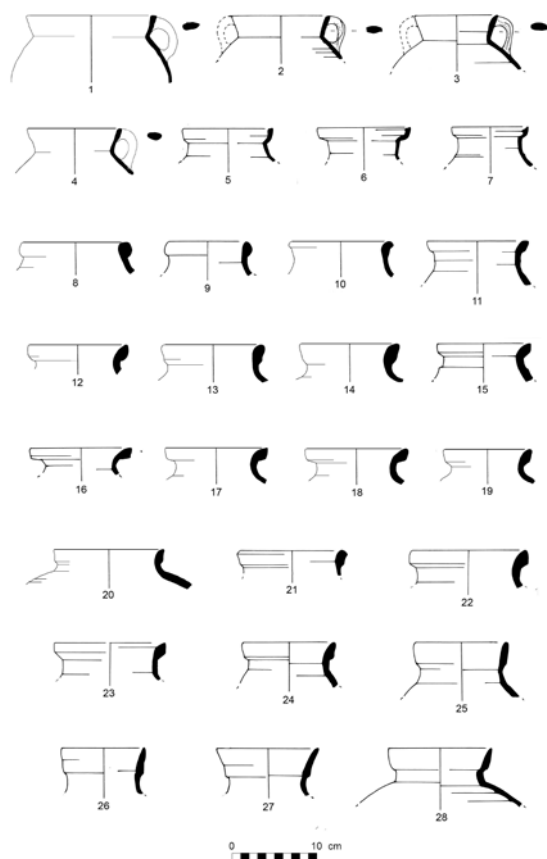
רבת־קופתי שהגיע לשיאו בתקופת הברזל 2 ובתקופות ההלניסטית, החשמונאית והרומית הקדומה (שלהי המאה הרביעית לפסה"נ עד ראשית המאה השנייה לסה"נ).³⁵ עיקר היישוב היה בגבעה הצפונית־מזרחית ((ח'רבת א־שונה), ובה תועדו מרבית השרידים הבנויים. בגבעה הצפונית־המערבית (בית עיוס) אותרו בעיקר מתקנים חקלאיים, מערות קבורה ומעט שרידי מבנים, ואילו בגבעה הדרומית־מערבית (ח'רבת א־דכין) אותרו שרידי מבנים ומערות קבורה רבות. עוצמתו של היישוב מימי הבית השני מתבטאת בכמות כלי החרס ובתפוצתם, וכן בשרידים אדריכליים בנויים וחצובים, המתוארכים לפרק זמן זה, בכל אחת משלוש הגבעות.



איור 5: ח'רבת א־שונה וסביבותיה - תוכנית השרידים

35 לתיאור מפורט של השרידים ראו קליין ובצלאל 2013; קליין ורביב 2013: 220-225; טבגר 2018: 74-82; רביב 2018א: 59-62; 208-212, Finkelstein, Lederman and Bunimovitz 1997, ובמקורות המובאים שם.

ראויה לציון נוכחותם הבולטת של חרסים המתוארכים לפרק הזמן משלהי המאה השלישית ועד ראשית המאה הראשונה לפסה"נ (איור 6). זהותם האתנית של תושבי המקום בתקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית הקדומה אינה ברורה, אולם החל מן התקופה החשמונאית הקדומה ועד ימי מרד בר כוכבא נכלל האתר בתחום ארץ יהודה והתגוררה בו אוכלוסייה יהודית.³⁶ ממצאי הסקר מצביעים על הפסקת יישוב האזור בתקופה הרומית המאוחרת (אמצע המאה השנייה עד אמצע המאה הרביעית לסה"נ) ועל חידוש היישוב בתקופה הביזנטית בהיקף מוגבל בגבעה המזרחית.



איור 6: ממצא כלי חרס משלהי התקופה הפרסית ומן התקופה ההלניסטית בח'רבת א-שונה

טבלה 1: ממצא כלי חרס משלהי התקופה הפרסית ומן התקופה ההלניסטית בח'רבת א-שונה

מס'	מס' קטלוגי	כלי	תיאור	מקבילות	תיארוך
1	12/18 א-שונה מערכת D	סיר בישול	טיין אדום כהה- חום, ליבה אפורה	בית אל - Kelso 1968: 3; Pl. 71: 3 (דרום-מערב) - טורגה 2012: 46*, איור 3: 36	מאות 1-3 לפסה"נ
2	7/13 א-שונה מערכת A	סיר בישול	טיין חום-אדמדם, ליבה אפורה	ח'רבת בורנאט (דרום-מערב) - טורגה 2012: 32*, איור 11: 26	מאות 1-2 לפסה"נ
3	7/12 מערכת A	סיר בישול	טיין כתום, ליבה אפורה	בית צור - Sellers 1968: Fig. 27: 2	מאות 1-2 לפסה"נ
4	11/9 מערכת D	סיר בישול	טיין אדום כהה- חום, ליבה אפורה	וריאנט של מס' 3	מאות 1-2 לפסה"נ
5	7/19 מערכת A	סיר בישול	טיין חום-כתום	וריאנט של מס' 7	מאה 2-אמצע מאה 1 לפסה"נ
6	7/17 מערכת A	סיר בישול	טיין חום-אדום כהה, ליבה אפורה	וריאנט של מס' 7	מאה 2 - אמצע מאה 1 לפסה"נ
7	7/18 מערכת A	סיר בישול	טיין חום כהה- אדמדם, ליבה אפורה	ח'רבת בורנאט (דרום-מערב) - טורגה 2012: 32*, איור 10: 26; ירושלים, הרובע היהודי - Geva 2003: Pl. 5.8: 34-35	מאה 2 - אמצע מאה 1 לפסה"נ
8	13/2 מערכת D	קנקן	טיין חום בהיר, גריסים לבנים, ליבה חומה-ורודה	תל שכם (שכבה IVB) - Lapp 2008: Pl. 2.3: 2	מאות 4-5 לפסה"נ
9	7/3 מערכת A	קנקן	טיין חום בהיר, ליבה חומה-ורודה	תל שילה (שטח B2) - לויטן בן-אריה והיזמי 2004: 122, לוח 3: 8	מאה 4 לפסה"נ
10	11/5 מערכת D	קנקן	טיין כתום-חום בהיר	ח'רבת בורנאט (דרום-מערב) - טורגה 2012: 34*, איור 28: 1; וריאנטים בקלנדיה - Magen 2004: Pl. 7: 2-3	מאות 3-4 לפסה"נ
11	2/10 בית עויס פנש	קנקן	טיין חום בהיר- צהבהב, גריסים רבים, ליבה אפורה	בית אל - Kelso 1968: Pl. 69: 11; הר אדר - דרון 1997: 71, איור 10: 5	מאה 3-אמצע מאה 2 לפסה"נ

מס'	מס' קטלוגי	כלי	תיאור	מקבילות	תיארוך
12	11/2 מערכת D	קנקן	טיין צהבהב, ליבה אפורה	מזור (שטח P4) - זילברבוד ועמית 2001: 71, איור 101: 14-13; ח'רבת בורנאט (דרום-מערב) - טורגה 2012: 34*, איור 28: 6	מאה 3- אמצע מאה 2 לפסה"נ
13	11/3 מערכת D	קנקן	טיין צהבהב, ליבה אפורה	טירת יהודה - ייבין ואדלשטיין 1970: איור 6: 4	מאות 3-4 לפסה"נ
14	14/3 מערכת D	קנקן	טיין חום בהיר-כתום, ליבה אפורה כהה	תל שכם (שכבה III) - Lapp 2008: 247, Pl. 3.9: 5; תל אל פול (שכבה IVc) - Lapp 1981: 271, Fig. 73: 5	מאה 3-אמצע מאה 2 לפסה"נ
15	7/4 מערכת A	קנקן	אפור-חום בהיר, גריסים רבים, ליבה אפורה	בית צור - Sellers 1968: Fig. 22: 3	מאה 3- אמצע מאה 2 לפסה"נ
16	7/5 מערכת A	קנקן	טיין צהבהב-ורדרד, ליבה אפורה	וריאנט של מס' 17	מאה 2 לפסה"נ
17	14/7 מערכת D	קנקן	טיין כתום, גריסים לבנים, ליבה אפורה	ירושלים, הרובע היהודי - Geva 2003: 122, Pl. 5.4: 5	מאה 2 לפסה"נ
18	14/6 מערכת D	קנקן	טיין צהבהב, ליבה אפורה	וריאנט של מס' 17	מאה 2 לפסה"נ
19	14/5 מערכת D	קנקן	טיין חום בהיר- צהבהב, גריסים לבנים, ליבה אפורה בהירה	מזור (שטח P4) - זילברבוד ועמית 2001: 71, איור 16: 101	מאה 2 לפסה"נ
20	13/5 מערכת D	קנקן	טיין חום בהיר- צהבהב, ליבה חומה-אפורה	בית אל - Kelso 1968: Pl. 68: 16; וריאנט בתל שילה (שטח B2) - לויתן בן-אריה והיזמי 2004: 122, לוח 3: 15	מאות 2-3 לפסה"נ
21	2/8 בית עויס פנש	קנקן	טיין ורדרד, גריסים לבנים, ליבה אפורה	וריאנט של מס' 20	מאות 3-4 לפסה"נ
22	1/22 א-שונה פנש	קנקן	טיין ורדרד-צהבהב, ליבה אפורה	בית אל - Kelso 1968: Pl. 69: 3	אמצע מאה 3- מאה 2 לפסה"נ

מס'	מס' קטלוגי	כלי	תיאור	מקבילות	תיארוך
23	1/20 אִשׁוּנָה פִּנְשׁ	קנקן	טיִן כְּתוּס־צֶהֱבָה, ליבה אפורה	וריאנט של מס' 22	אמצע מאה 3- מאה 2 לפסה"נ
24	7/6 מערכת A	קנקן	טיִן צֶהֱבָה, גריסים לבנים, ליבה אפורה	טיפוס J-SJ4A1 ביריחו - Bar-Nathan 2002: 29	מאה 2 לפסה"נ
25	7/7 מערכת A	קנקן	טיִן חוּם בֶּהִיר־צֶהֱבָה, גריסים לבנים, ליבה אפורה	טיפוס J-SJ4A2 ביריחו - Bar-Nathan 2002: 29-30	מחצית א של מאה 1 לפסה"נ
26	7/29 מערכת A	קנקן	טיִן ורדרד־ירקרק, ליבה אפורה	טיפוס J-SJ4A2 ביריחו - Bar-Nathan 2002: 29-30	מחצית א של מאה 1 לפסה"נ
27	7/8 מערכת A	קנקן	טיִן ירק־צֶהֱבָה, גריסים, ליבה כתומה	יריחו - Bar-Nathan 2002: Pl. 3: 18	מאה 1 לפסה"נ
28	7/28 מערכת A	קנקן	טיִן חוּם בֶּהִיר־כתום, ליבה אפורה	וריאנט ביריחו - Bar-Nathan 2002: Pl. 4: 23	מחצית א של מאה 1 לפסה"נ

להלן תיאור מקוצר של השרידים מן התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית הקדומה. בגבעת ח'רבת אִשׁוּנָה אותרו שרידי קיר תוחם היקפי הבנוי מאבנים מהוקצעות, מבנים בנויים מאבני גזית, בית בד, מקווה טהרה, ארבע מערכות מסתור טיפוסיות, וכן כמה קברי כוכים ומתקנים חקלאיים. לציון מיוחד ראויה אחת ממערכות המסתור (מערכת D): אורכה הכולל כ־120 מ', והיא הגדולה מבין מערכות המסתור הידועות כיום בהרי יהודה. מערכת זו כוללת מגוון מרכיבים אדריכליים טיפוסיים למערכות מסתור (כגון מחילות טיפוסיות, שינוי מפלס ומתקני נעילה), לצד סדרת אולמות רחבי ידיים ובעלי תקרה גבוהה המחוברים בחלל מוארך, מעין מסדרון. מרכיבי המערכת, גודלה יוצא הדופן וממצא כלי החרס שנתגלה בתוכה, הכולל שברי מאות כלי חרס המתוארכים למאות 1-2 לסה"נ - כל אלה מצביעים על תפקידה הציבורי, ואולי אף הצבאי, במהלך המרידות ברומאים, ובעיקר בימי מרד בר כוכבא.

בגבעת ח'רבת אִדְכִּיִּן אותרו שרידי קיר תוחם היקפי הבנוי מאבנים מהוקצעות (הדומה לזה שבח'רבת אִשׁוּנָה), מקווה טהרה גדול בעל שני פתחי כניסה (איור 7), שתי מערכות מסתור, וכן מקבץ קברי כוכים ואצטבאות.

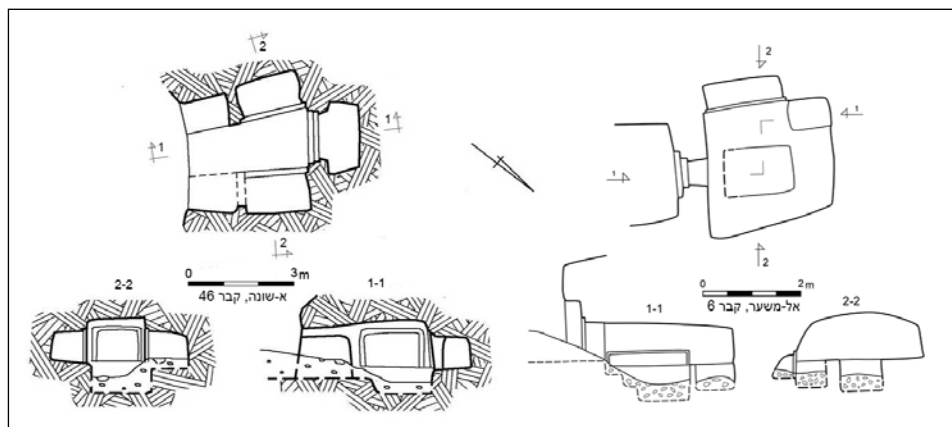


איור 7: ח'רבת א־דככין - מקווה בעל שני פתחי כניסה (צילום: יחזקאל בלומשטיין)

בגבעת בית עיוס אותרו מקווה טהרה, שלוש מערכות מסתור ומקבץ קברי כוכים ואצטבאות מרשימים. לציון מיוחד ראוי מקבץ של לפחות שישה קברי אצטבאות שצורתם שונה מזו של קברי אצטבאות סטנדרטיים, בכך שהאצטבאות לא נחצבו לאורך דפנותיו של חדר קבורה רבוע אלא בתוך נישות מלבניות החצובות בדפנות החדר. אומנם קברים מטיפוס זה מוכרים באזורי יהודה ושומרון, הן מתקופת הברזל הן מהתקופה ההלניסטית,³⁷ אולם במקרה דנן נראה כי יש לתארם דווקא לתקופה ההלניסטית.³⁸ על כך עשוי להצביע הדמיון שבין אחד מקברי בית עיוס לקבר שתועד בח'רבת אל־משער, אתר חד־תקופתי מן התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית הקדומה, הממוקם כשלושה ק"מ ממערב־דרום מערב לאתר הנידון. בשני הקברים נמצאו נישות ששוליהן מעוטרים במעין מסגרות מדורגות (איור 8). השוואה זו מאפשרת להציע שמקבץ קברי האצטבאות הנידון בבית עיוס נחצב כולו בתקופה ההלניסטית.

37 לריכוז המקבילות והביבליוגרפיה ראו רביב 2018א: 198–203.

38 לדעה אחרת הסוברה שקברים אלו נחצבו בתקופת הברזל, ראו טבגר 2018: 433–434.



איור 8: ח'רבת א־שונה (הגבעה המערבית) - קבר אצטבאות בעל עיטור מסגרות

היעלמות השם רמתים וסוגיית השתמרות שמות קדומים במערב הרי בית אל

הצעת הזיהוי הנידונה מתבססת על ניתוח מידע גיאוגרפי וארכיאולוגי, אך לא על השתמרות השם הקדום. הנחת המחקר הבסיסית גורסת כי השתמרות השמות תלויה בראש ובראשונה ברציפות יישובית. באופן זה ניתן להסביר הבדלים ברמת השתמרות השמות באזורים בעלי היסטוריה יישובית שונה (ראו למשל בן-דוד 2001). אליצור (1985: 113-114) הצביע על האנומליה של אזור "מערב הר אפרים" (מערב הרי בית אל) מצד השתמרות שמות המקומות בו. להערכתו, באזור זה מרובים שמות המקומות שמקורם ערבי יותר מאשר בכל אזור אחר המקביל לו מבחינת ההיסטוריה היישובית שלו. הוא הציע כי אובדן השמות נובע מנתק יישובי או מחילוף אוכלוסין דרסטי שחל באזור בתקופה כלשהי לאחר הכיבוש הערבי.

לאור מידע ארכיאולוגי עדכני דומני שניתן להקדים את הנתק היישובי לתקופה הרומית המאוחרת. העדויות שבידינו מצביעות על כך שהיישוב היהודי באזור הרי בית אל חרב בסופו של מרד בר כוכבא ולא נושב עוד לאחריו.³⁹ נתוני הסקרים והחפירות שנערכו במרחב הכפרי

39 בשונה מאזורים אחרים בארץ יהודה - למשל בקעת הירדן וים המלח, דרום הר חברון ושפלת יהודה - שבהם התקיים יישוב יהודי גם בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית. על השתתפותם של תושבי הרי בית אל במרד בר כוכבא, ראו Raviv, Stripling and Farhi 2020.

ההררי שמצפון להרי ירושלים, מצביעים על פער ביישוב האזור בעשרות השנים שלאחר ימי מרד בר כוכבא, ועל מגוריה של אוכלוסייה פגאנית באזור זה במהלך התקופה הרומית המאוחרת.⁴⁰ יש להניח שלחילופי האוכלוסין, לנטישת יהודים דוברי לשון שמית ולכניסת אוכלוסייה נוכרית דוברת יוונית או לטינית הייתה השפעה רבה על מידת השתמרות השמות.⁴¹ דוגמה קרובה לעניין זה היא השוואה לאזור דרום השומרון, המשתרע מצפון להרי בית אל, שם ניתן להצביע על רצף יישובי בתקופה הרומית, הכולל חידוש מהיר של ההתיישבות לאחר מרד בר כוכבא בידי אוכלוסייה שומרנית. נוכחות רציפה זו של אוכלוסייה דוברת לשון שמית תרמה להשתמרות שמות המקומות במרחב זה.⁴²

בין שמות המקומות שאבדו במערב הרי בית אל ניתן למנות סדרת יישובים מימי הבית השני שעל פי אזכורים במקורות צריכים להימצא באזור זה, אך זיהויים אינו ברור.⁴³ היעדרם של מרבית שמות האתרים המקראיים המצויים באזור הרי בית אל מרשימותיו של אוסביוס תומך אף הוא בהצעה ששמותיהם נעלמו כבר במהלך התקופה הרומית,⁴⁴ אם כי מיעוט הזיהוי שלהם עשוי לשקף מידת היכרות נמוכה של אוסביוס, או של המקורות שלו, עם אזור זה (Notley and Safrai 2005: 31–33). מכל מקום, את השתמרותם של כמה מן השמות⁴⁵ ניתן להסביר

40 על נושא זה ראו קליין 2011א; 2011ב: 241–244, 316–322. פער ביישוב האזור בתקופה הרומית המאוחרת (בין אמצע המאה השנייה עד אמצע המאה השלישית או ראשית המאה הרביעית לסה"נ) נמצא למשל בחפירות ח'רבת ניסיה (Livingston 2003: 112), ח'רבת אל־מקטיר (Peterson and Stripling 2017) וח'רבת כפר מר (אהרונוביץ' 2019: 32). דלילות יישובית בהר בית אל בתקופה הרומית המאוחרת אף עולה מניתוח הסקרים הארכיאולוגיים שם (רביב 2018א: 124–125).

41 בהקשר זה ראויה לציין נוכחותם של שומרונים בדרום השומרון שמצפון להרי בית אל בתקופה הרומית המאוחרת. אוכלוסייה זו, שהייתה דוברת לשון שמית, החליפה את האוכלוסייה היהודית שנפגעה במרד בר כוכבא.

42 לדוגמה: סוסי־ח'רבת סוסייה, לבונה (לבן)־אלובאן, צרדה־צרידה, אריס־חריס, שילה־סילון, גלודא־ג'לוד, נובח־נבוח, עקרה, גרש־ג'וריש, כפר ברקאי (ענות ברקאי)־ברקית, אדום רבא־אדומא, עין־עין עינה, גרב־ג'רבה.

43 בין אתרים אלו ניתן למנות את ארבל, געש/נחלי געש, חרירה/חרירה, מי כזבא, ואולי גם את ברחיים וכפר אחוס. לאלו מתווספים אתרים ארכיאולוגיים גדולים ומרשימים מתקופת הברזל ומן התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית הקדומה ששם ממוצא ערבי ושםם הקדום אינו ברור (כגון מרג'מה־סמיה, שיח' עיסא, חרשה, עליטה, אל־משרקה, פצה, א־נבי עניר).

44 בין אלו ניתן למנות את ישנה, מצפה (הנוכרת רק כבדרך אגב ללא זיהוי ספציפי), נחלי געש, העי, בית אוון, העפני, כפר העמוני והארכי.

45 לדוגמה: גופנא־ג'פנא, בית אל (בנימין)־ביתין, ישנה־אליסנה, ביר זית־באר זית, צוף (צפא)־אום צפא, בית אל (אפרים)־בית אלו, תמנה־תבנה, בית רימה־בית רמא, בית לבן־לובאן, ואולי גם הארכי־עין עריך.

בתנאים הטבעיים המעולים (כגון הסמיכות לדרך ראשית או למקור מים גדול) שעודדו חידוש מהיר של ההתיישבות באתרים אלו, ואולי גם התיישבות או בעלות מוגבלת על שטחים של אוכלוסייה דוברת לשון שמית באזור הנידון.⁴⁶ פער ניכר ביישוב אזור מערב הרי בית אל, הקיים בין השאר בח'רבת א'שונה, עשוי להסביר את היעלמותו של השם הקדום רמתים.

סיכום ומסקנות

בחינה מחודשת של הנתונים הגיאוגרפיים והארכיאולוגיים המתבקשים למיקומה של רמתים החשמונאית מאפשרת לשלול את הצעות הזיהוי שהועלו בעבר ולהעלות הצעה חדשה – מקבץ אתרי ח'רבת א'שונה שבמערב הרי בית אל. שלילת הזיהוי המקובל בכפר רנתים, שמקורו במסורת נוצרית מן המאה הרביעית לסה"נ, מתאפשרת בין השאר לנוכח נושאים מתודולוגיים הנוגעים להתפתחות מסורות גיאוגרפיות בפרק זמן זה. ההצעה החדשה תואמת את הניתוח הגיאוגרפי-מקראי שערך אליצור למיקומה של הרמה-הרמתים צופים, ואת הצעתם של קליין ובצלאל שלפיה יש לזהות אתר מקראי זה בח'רבת א'שונה. ממצאי סקרים ארכיאולוגיים שנערכו בשנים האחרונות בעשרות אתרים בהרי בית אל מצביעים על מרכזיותו של האתר הנידון במערך היישובי באזור הן בתקופת הברזל הן בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה. התפתחותו של אתר יישוב גדול ורב-תקופתי בעל חשיבות אזורית במקום נובעת בראש ובראשונה מנתוניו הגיאוגרפיים, ובמרכזם – סמיכות לדרך רוחב אזורית ולמקור מים, ומיקום בראש רכס במתי המוקף מדרונות תלולים שמקנים הגנה טבעית. היעלמותו של השם רמתים מתווסף להיעלמותם של שמות קדומים רבים באזור הרי בית אל, ככל הנראה בעקבות נתק יישובי משמעותי שהתרחש במהלך התקופה הרומית המאוחרת לאחר חורבן היישוב היהודי בסופו של מרד בר כוכבא. מאמר זה מדגים כיצד אופייה המקוטע של תופעת השתמרות שמות מקומות קדומים, וכן מגבלות המחקר הארכיאולוגי, מעלים את קרנו של המחקר הגיאוגרפי והארכיאולוגי-מרחבי בתחומי המחקר הגיאוגרפי-היסטורי.

46 דוגמה בולטת למסורת זיהוי קדומה שהשתמרה בשל מיקומה לצד דרך מרכזית במערב הרי בית אל, הוא אתר קבורתו של יהושע בן נון (Freeman-Grenville et al. 2003: 43). לעדויות ספרותיות אפשריות לנוכחות יהודים במערב הרי בית אל בתקופה הרומית המאוחרת, ראו קליין 1937: 72-79; ספראי 2010: 79-80. לדעה מנוגדת ראו רוזנפלד 1997: 218-225.

מקורות

- אבי-יונה, מ' 1962. גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל – למן שיבת ציון ועד ראשית המרד הערבי (מהדורה שלישית). ירושלים: מוסד ביאליק.
- אהרונוביץ', י' 2019. ח'רבת כפר מר, יישוב בהר בית אל: סיכום ביניים של שש עונות חפירה. קדמוניות 157: 28-38.
- אליצור, י' 1984. מקור המסורת על "נבי סמואל". קתדרה 31: 75-90.
- אליצור, י' 1985. זיהויין של "ארץ צוף" ו"הרמה" עיר שמואל. בתוך ז"ח ארליך (עורך), "לפני אפרים ובנימין ומנשה": קובץ מחקרים ותגליות בגיאוגרפיה-היסטורית. פסגות: המועצה האזורית מטה בנימין, עמ' 101-115.
- אליצור, י' 1990. שמות מקומות בני שתי מלים בנומנקלטורה הערבית של ארץ ישראל ובמקרא. דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10, ד(1): 21-28.
- אליצור, י' 2009. שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.
- אליצור, י' 2013. הפסוק הראשון בספר שמואל: גיאוגרפיה, היסטוריה ומשמעות – על פי תורתו של פרופ' יהודה אליצור ז"ל. בתוך י' רוזנסון וי' שפנייר (עורכים), מנחת ספיר: אסופת מאמרים – מנחת ידידות והוקרה לכבוד יצחק ספיר. אלקנה: מכללת אורות ישראל, עמ' 51-63.
- אשל, ח' וקלונר, ע' 1991. מערת קבורה מסוף תקופת הברזל בין בית חנינא ל-א-נבי צמויל (נבי סמואל) ושאלת זיהויה של חצור שבנחמיה י"א 33. ארץ ישראל כא: 37-40.
- בן-דוד, ח' 2001. השתמרות שמות יישובים קדומים ביהודה בהשוואה לגליל: היבטים גיאוגרפיים-היסטוריים. מחקרי יהודה ושומרון י: 153-158.
- בר כוכבא, ב' 2003. כיבוש העיר שומרון בידי יוחנן הורקנוס: העילה להטלת המצור, היישוב היהודי בחבל עקרבא והריסת העיר סמאריה. קתדרה 106: 7-34.
- גרסיאל, מ' 1997. קרב מצפה (שמ"א ז): בין היסטוריה להיסטוריוגרפיה. בתוך י' הופמן ופ' פולק (עורכים), אור ליעקב: מחקרים במקרא ובמגילות מדבר יהודה לזכרו של יעקב שלום ליכט. ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 78-89.

- דרון, מ' 1997. הר אדר. עתיקות 32: 63-79.
- זילברבורד, א' ועמית, ד' 2001. מזור (אלעד), שטח P4. חדשות ארכיאולוגיות 113: 69-72.
- טבגר, א' 2018. דרום השומרון בתקופות הברזל 2 והפרסית: מבט ארכיאולוגי. עבודת דוקטור, אוניברסיטת אריאל בשומרון.
- טורגה, ח' 2012. שרידי יישוב מן התקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה בח'ירבת בורנאט (דרום-מערב). עתיקות 69: 1-68*.
- ייבין, ז' ואדלשטיין, ג' 1970. חפירות טירת יהודה. עתיקות ו: 56-69.
- לויטן בן-אריה, ר' והיזמי, ח' 2014. תל שילה, החפירות במשטח הצפוני, עונות 2012, 2013. מחקרי יהודה ושומרון כג: 113-130.
- לימור, א' 1998א. מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה - תיאורי מסע לטיניים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- לימור, א' 1998ב. נביאים יהודים וקדושים נוצרים. קתדרה 87: 169-174.
- מזר, ב' 1975. ערים וגלילות בארץ ישראל. ירושלים: מוסד ביאליק.
- מלמד, ע"צ 1932. האנומאסטיקון של אבסביוס. תרביץ ג: 314-327, 393-409.
- מלמד, ע"צ 1933. האנומאסטיקון של אבסביוס. תרביץ ד: 78-96, 284-348.
- נאור, מ' 1957. ארומה, הרמה והרמתים-צופים. בית מקרא ב(א-ב): 53-55.
- ניר, ר' 2009. הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- ספראי, ז' 1977. הדרשות הגיאוגרפיות כמקור היסטורי. דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 7, ג: 79-92.
- ספראי, ז' 1980א. גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ספראי, ז' 1980ב. כביש רומי מלוד להרי ירושלים. נופים 13-14: 55-64.
- ספראי, ז' 2010. הר המלך עדיין חידה. מחקרי יהודה ושומרון יט: 69-82.
- פאוסט, א' ולוין, י' 1998. הקשרים בין השבטים אשר ובנימין. מחקרי יהודה ושומרון ז: 225-321.

פרס, י' 1955. ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, כרך ד: עבדה-תשבה. ירושלים: ראובן מס.

צוק, צ' 1991. גבולו הדרומי של הר אפרים. בתוך ז"ח ארליך (עורך), שומרון ובנימין: קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית, כרך ב. עפרה: החברה להגנת הטבע – בית ספר שדה עפרה, עמ' 141-146.

קלאי, ז' 1960. גבולותיה הצפוניים של יהודה – למן תקופת ההתנחלות ועד ראשית ימי החשמונאים. ירושלים: מאגנס.

קלאי, ז' 1981א. רמה (1). אנציקלופדיה מקראית, כרך ז. ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 373-374.

קלאי, ז' 1981ב. רמה (4). אנציקלופדיה מקראית, כרך ז. ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 375.

קלוויי, ג"א 1992. רדאנה, ח'רבת. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, כרך ד. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, עמ' 1450-1451.

קליין, א' 2011א. גופנא בתקופה הרומית המאוחרת לאור הממצא האמנותי והאפיגרפי. במעבה ההר א: 119-134.

קליין, א' 2011ב. היבטים בתרבות החומרית של יהודה הכפרית בתקופה הרומית המאוחרת (135-324 לסה"נ). עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

קליין, א' 2012. מנזר הנשים בחורבת חני: ציון מקום קבורתה של חנה אשת אלקנה? במעבה ההר ב: 181-186.

קליין, א' ובצלאל, ח' 2013. עיר מתקופת המקרא בח'רבת א'שונה ושאלת זיהויה של הרמתים צופים. על אתר יז: 7-33.

קליין, א' ורביב, ד' 2013. מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט בר כוכבא. ירושלים וארץ ישראל 8-9: 211-232.

קליין, ש' 1934. ספר המסע Itinerarium Burdigalense על ארץ ישראל. ציון ו: יב-כט.

קליין, ש' 1937. בעקבות האריסות הגדולה בסביבות לוד. בתוך ספר היוכל לפרופסור שמואל קרויס. ירושלים: ראובן מס, עמ' 69-79.

קליין, ש' 1939. ארץ יהודה: מימי העליה מבבל יד חתימת התלמוד. תל אביב: דביר.

רביב, ד' 2014. היישוב היהודי בפלך תמנה בשלהי ימי הבית השני ועד מרד בר כוכבא. מחקרי יהודה ושומרון כג: 183-161.

רביב, ד' 2018. היישוב בדרום השומרון בתקופות ההלניסטית והרומית לאור תוצאות סקר ארכיאולוגי, כך א: ניתוח הממצא ומסקנות היסטוריות. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

רביב, ד' 2018. היישוב בדרום השומרון בתקופות ההלניסטית והרומית לאור תוצאות סקר ארכיאולוגי, כך ב: קורפוס האתרים. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

רביב, ד' 2019. העברת שלושת המחוזות (עפרים, רמתים ולוד) משומרון ליהודה בראשית התקופה החשמונאית: שינוי דמוגרפי או אישור מצב קיים? קתדרה 171: 7-28.

רביב, ד' 2019. מדרום השומרון לצפון יהודה: לתולדות התרחבותה של המדינה החשמונאית במאה הב' לפסה"נ. חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יג: 176-151.

רביב, ד', הר-אבן, ב', אהרונוביץ', י' וטבגר, א' 2018. סקר דרום השומרון החדש (2014-2017): תגליות נבחרות ומסקנות ראשוניות. קדמוניות 156: 123-115.

רביב, ד', הר-אבן, ב', אהרונוביץ', י' וטבגר, א' 2018. שרידים מתקופת בית שני ועד מרד בר כוכבא בתל תמנה שבדרום השומרון. במעבה ההר ז: 50-13.

רוזנפלד, ב"צ 1997. לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

רייזל, ע' 2011. מבוא למדרשים. אלון שבות: תבונות - מכללת הרצוג.

רפפורט, א' 2004. ספר מקבים א: מבוא, תרגום ופירוש. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שטרן, מ' 1968. תיאור ארץ ישראל בידי פליניוס הזקן וחלוקתה האדמיניסטרטיבית של יהודה בסוף ימי בית שני. תרביץ לז: 229-215.

Abel, F. M. 1938. *Géographie de la Palestine* II. Paris: J. Gabalda.

Albright, W. F. 1924. Appendix II: Ramah of Samuel. *AASOR* 4: 112-123.

Albright, W. F. 1939. Book Reviews: *Géographie de la Palestine* II. *JBL* 58(2): 177-187.

Allison, D. C. 2005. *Resurrecting Jesus: The Earliest Christian Tradition and Its Interpreters*. New York: Bloomsbury Academic.

- Alt, A. 1953. Zur Geschichte Der Grenze Zwischem Judaa und Samaria. *Kleine Schriften Zur Geschichte des Volkes Israel* II. Munich: C. H. Beck, pp. 346–362.
- Avi-Yonah, M. 1977. *The Holy Land – From the Persian to the Arab Conquests (536 B.C. to A.D. 640)*. Grand Rapids, MI: Baker Book House.
- Bar-Nathan, R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho*, Vol. III: The Pottery. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Buhl, D. F. 1896. *Geographie des alten Palästina*. Freiburg: Mohr.
- Conder, C. R. and Kitchener, H. H. 1882. *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology*, Vol. II: Samaria. London: Committee of the Palestine Exploration Fund.
- Crossan, J. D. 1995. *Who Killed Jesus? Exposing the Roots of Anti-Semitism in the Gospel Story of the Death of Jesus*. San Francisco: Harper.
- Dalman, G. 1913. Jahresbericht des Institutes fur das Arbeitsjahr 1912/13. *PJB* 9: 1–75
- Di Segni, L. 2006–2007. On the Development of the Christian Cult Sites on Tombs of the Second Temple Period. *ARAM* 18–19: 381–401.
- Driver, S. R. 1913. *Notes of the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel*. Oxford: Clarendon Press.
- Edelman, D. 1988. Saul's Journey through Mt. Ephraim and Samuel's Ramah. *ZDPV* 104: 44–58.
- Finkelstein, I., Lederman, Z. and Bunimovitz, S. 1997. *A Highland of Many Cultures: The Southern Samaria Survey – The Sites*. Tel Aviv: Institute of Archaeology, Tel Aviv University.
- Franklin, N. 2018. Exploring the Function of Bell-Shaped Pits, with a View to Iron Age Jezreel. *Eretz Israel* 33: 76–82.
- Freeman-Grenville, G. S. P., Chapman, R. L. and Taylor, J. E. (translation and editing) 2003. *The Onomasticon by Eusebius of Caesarea*. Jerusalem: Carta.

- Geva, H. 2003. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, Vol. II: The Finds from Areas A, W and X-2. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Goldstein, J. 1976. *I Maccabees: A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Bible, Vol. X). New York: Doubleday.
- Jones, H. M. 1931. The Urbanization of Palestine. *Journal of Roman Studies* 21: 78–85.
- Kelso, J. L. 1968. *The Excavation of Bethel (1934–1960)*. Cambridge: American Schools of Oriental Research.
- Lapp, N. L. 1981. *The Third Campaign at Tell el-Full: The Excavation of 1964*. Cambridge: American Schools of Oriental Research.
- Lapp, N. L. 2008. *Shechem IV: The Persian-Hellenistic Pottery of Shechem/Tell Balatah*. Boston: American Schools of Oriental Research.
- Lapp, P. W. and Lapp, N. L. 1974. *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh*. Cambridge: American Schools of Oriental Research.
- Livingston, D. 2003. *Khirbet Nisya: The Search for Biblical Ai*. Akron, PA: Associates for Biblical Research.
- Lohmann, P. 1918. Archäologisches von en-nebi samwil. *ZDPV* 41: 117–157.
- Lyons, W. J. 2004. On the Life and Death of Joseph of Arimathea. *Journal for the Study of the Historical Jesus* 2(1): 29–53.
- Magen, Y. 2004. Qalandiya: A Second Temple-Period Viticulture and Wine- Manufacturing Agricultural Settlement. In N. Haimovich-Carmin (ed.), *The Land of Benjamin*. Jerusalem: Staff Officer of Archaeology – Civil Administration of Judea and Samaria, pp. 29–144.
- Magen, Y. 2005. *Flavia Neapolis: Shechem in the Roman Period*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Moller, C. and Schmitt, G. 1976. *Siedlungen Palastina nach Flavius Josephus* (Beiheft zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients), Reihe B (geisteswissenschaften). Wiesbaden: Ludwig Reichert.

- Na'aman, N. 2019. Reconsidering the Ancient Name of Nebi Samwil. *PEQ* 151(3–4): 202–217.
- Notley, R. S. and Safrai, Z. 2005. *Onomasticon: The Place Names of Divine Scripture, Including the Latin Edition of Jerome/Eusebius* (translated into English with Topographical Commentary). Boston: Brill.
- Peterson, B. and Stripling, S. 2017. Kh. el-Maqatir: A Fortified Settlement of the Late Second Temple Period on the Benjamin Plateau. *In the Highland's Depth* 7: *61–*91.
- Prichard, J. B. 1964. *Winery, Defenses, and Soundings at Gibeon*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- Rainey, A. F. and Notley, R. S. 2006. *The Sacred Bridge: Carta's Atlas of the Biblical World*. Jerusalem: Carta.
- Raviv, D. 2018. The Artabba Fortress: An Unknown Hasmonean-Herodian Fortress on the Northern Border of Judaea. *IEJ* 68: 56–76.
- Raviv, D. 2019. Granting of the Toparchies of Ephraim, Ramathaim and Lod to Hasmonean Judea. *Tel Aviv* 46: 267–285.
- Raviv, D., Stripling, S. and Farhi, Y. 2020. A Hiding Complex from the Two Jewish Revolts Against the Romans at Khirbet el-Maqatir in the Eastern Bethel Hills. *NEASB* 65: 1–23.
- Satran, D. 1995. *Biblical Prophets in Byzantine Palestine: Reassessing the Lives of the Prophets*. Leiden: Brill.
- Sellers, O. R. 1968. *The 1957 Excavation at Beth-Zur*. Cambridge: American Schools of Oriental Research.
- Stripling, S. 2014. Have we walked in the Footsteps of Jesus? Exciting New Possibilities at Khirbet el-Maqatir. *Bible and Spade* 27(4): 88–94.
- Taylor, J. E. 1993. *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish-Christian Origins*. Oxford: Clarendon Press.

- Tsafrir, Y., Di Segni, L. and Green, J. 1994. *Tabula Imperii Romani, Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*. Jerusalem: The Israel Academy of Science and Humanities.
- Wilkinson, J. 1977. *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*. Jerusalem: Ariel Publication House.
- Wilkinson, J. 1990. Jewish Holy Places and the Origins of Christian Pilgrimage. In R. Ousterhout (ed.), *The Blessing of Pilgrimage*. Chicago: University of Illinois Press, pp. 41–53.
- Willett, T. W. 1992. Secu. In D. N. Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*. New York: Doubleday, p. 1065.